

Максим ГОН

Український націоналізм і євреї (1918–1939)

Аби визначити ставлення українців до євреїв, іноземні науковці нерідко вживають термін «націоналізм». На їхню думку, саме націоналістичні настрої було взято до уваги під час обґрунтування політики наступу, і саме вони спричинилися до появи антиєврейських виступів у різних сферах суспільно-політичного життя. Але симптоматично, що мотиви, які у час між двома світовими війнами визначали ставлення українських партійно-політичних сил чи інших інституцій до євреїв, залишаються *terra incognita*.

Щось подібне загалом спостерігаємо і в сучасній українській історіографії. Це зумовлено двома основними причинами. По-перше, проблему українсько-єврейських взаємин 1918–1939 років на західно-українських землях хоч і повернули з небуття радянських часів, коли на неї було накладено всеосяжне табу, проте не почали активно вивчати в сучасній вітчизняній історіографії. До того ж частина науковців не сприймає аргументів тих іноземних дослідників, які звинувачують українських націоналістів у нетолерантному ставленні до євреїв. Це «захисна» позиція, що її передовсім займає діяспорна українська історіографія, представники якої нерідко дещо схематично аргументують власні твердження. По-друге, об'єктивно вивчати картину міжнаціональних взаємин заважає уявлення, що український націоналізм був монолітним (у дослідженнях зазвичай репрезентують його інтегральний варіант), хоча насправді більшість українських партій у міжвоєнний період дотримувалася засад ліберального націоналізму.

Досліджуючи цю тему, варто врахувати ще один важливий аспект. На відміну від «державних» націоналізмів, які здебільшого прагнуть асимілювати національні меншини або включити їх як рівноправних суб'єктів до складу політичної нації, першочергове завдання для більшості націоналізмів етнічних меншин — зберегти

власну самобутність¹. Коли українці після падіння Західноукраїнської Народної Республіки втратили статус титульної нації, їхній націоналізм став ідейно-політичною доктриною національної меншини. Він принципово відрізняється від націоналізмів титульних націй, оскільки здебільшого був реакцією на політику дискримінації і/або спробою втілити зміни, які відповідають уявленням про те, як правильно має бути облаштоване суспільство.

Застосувавши ці теоретичні положення до українського варіанта європейських націоналізмів, визначимо два етапи його функціонування. На першому етапі він був «державним», на другому — політичною доктриною національної меншини. На першому етапі у суспільну практику було втілено визначені провідними українськими політиками параметри взаємодії влади й титульної нації з національними меншинами. Прикметна ознака другого етапу — постійні спроби захиститися від дискримінації з боку польської влади й шовіністичних політичних партій, а також конкурентні стосунки з євреями. Ці стосунки — один із основних меридіанів суспільно-політичного життя українців за часів Другої Речі Посполитої.

Оскільки ЗУНР проіснувала недовго, однозначно констатувати ознаки українського державного націоналізму складно. Очевидно тільки, що, як і інші держави, утворені наприкінці Першої світової війни, вона захищала передусім інтереси новопосталої титульної нації (про це опосередковано свідчить використання в офіційній назві республіки слова «українська»). Інші ж компоненти державного націоналізму періоду ЗУНР можна визначити, проаналізувавши законодавство й дії центральної влади у сфері національних відносин.

У правовому полі республіки було створено передумови для реалізації принципу громадянського рівноправ'я:

Національні меншости нашої держави мають користуватись горожанськими (громадянськими. — *М. Г.*) і політичними правами, — стверджувалося у програмній заяві Державного секретаріату початку січня 1919 року, — нарівні з горожанами української національності, а до участі в правлінню будуть вони допущені пропорціонально до чисельности даної національности в державі².

Цю декларацію втілено в суспільну практику законом про вибори в Західній області УНР (ЗОУНР) — у цьому документі національним меншинам гарантовано квоти в її законодавчому органі³.

1 Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Политические исследования. 2000. № 1. С. 117.

2 *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: У 5 т. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 145.*

3 *Там само. С. 359.*

Політику ЗУНР щодо єврейського питання було сформовано в руслі декларації Української національної ради (УНРади) від 19 жовтня 1918 року, коли, проголошуючи утворення української держави, вона заявила, що визнає євреїв окремою нацією та надає національним меншинам право на національно-культурну автономію, їхнє представництво в уряді⁴.

Щоб визначити ознаки українського державного націоналізму, важливо також згадати про ухвалу Української Національної Ради від 18 листопада 1918 року про створення інституту державних секретарів для розгляду польських, єврейських і німецьких справ, реалізацію перших заходів для впровадження в життя декларації про національно-культурну автономію. Відтак Державний секретаріат внутрішніх справ наприкінці березня 1919 року підтвердив повноваження Єврейської національної ради Східної Галичини як найвищої автономної влади євреїв у краї. Дещо раніше, в середині лютого того ж року, за євреями, як і за іншими національними меншинами в ЗОУНР, було визнано право на навчання у школі рідною мовою, її використання у відносинах із державною владою. У постанові Державного секретаріату освіти і віросповідань від 26 березня 1919 року надано дозвіл вивчати у середніх навчальних закладах єврейську мову та історію⁵.

Це дуже промовисті заходи та законодавчі акти уряду ЗУНР. Маємо підстави вважати, що наріжними компонентами українського державного націоналізму стали принципи недискримінації за національною та релігійною ознаками, врахування інтересів національних меншин, відмова від їхньої асиміляції та, що має особливе значення для багатонаціональної країни, готовність включити меншини до складу української політичної нації.

У той же час український державний націоналізм — продукт інтелектуальної реакції на суспільні реалії — продемонстрував готовність задовольнити соціально-економічні інтереси титульної нації коштом національних меншин. Цю тенденцію можна простежити в тому, що центр здійснював протекцію українських кооперативів і запровадив обмеження на вільну комерційну діяльність. Така політика зашкодила бізнесові євреїв Східної Галичини, призвела до стрімкого падіння рівня їхнього життя⁶. Прояви упередженості в діях влади стосовно євреїв зафіксував навіть палкий прибічник української

4 *Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року* / Вступне слово І. Крип'якевича. Львів, 1935. С. 791–792.

5 *Погребинська І., Гон М.* Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин). К., 1997. С. 51–52.

6 *Gelber N. M.* The National Autonomy of Eastern-Galician Jewry in the West-Ukrainian Republic, 1918–1919 // *A History of Polish Jewry during the Revival of Poland.* New York, 1990. P. 254, 258, 263.

національної ідеї Соломон Гольдельман, побувавши навесні 1919 року у Східній Галичині⁷.

Втім, окремі ініціативи уряду в соціально-економічній сфері подекуди суперечили інтересам також інших національних меншин. Наприклад, закон про земельну реформу, ухвалений в ЗОУНР 14 квітня 1919 року, підривав основи великого землеволодіння поляків⁸.

Отже, український державний націоналізм мав дві визначальні риси: толерантність і прагнення забезпечити соціально-економічні преференції для титульної нації. Реалізувати ці преференції намагалися, безсумнівно, для того, щоб подолати бідність українців, і це вважали, очевидно, своєрідним актом справедливої сатисфакції за завдані їм раніше кривди.

Після падіння української держави в Галичині українці перетворилися на одну з національних меншин у Польщі. Зміна статусу спричинила поступове переінакшення ества їхнього націоналізму. Якщо раніше про втілення суспільних інтересів національної більшості краю дбала держава, то після липня 1919 року українцям довелося протистояти зазіханням Другої Речі Посполитої на їхні інтереси. Український націоналізм поступово набув захисного характеру.

Після того як Польща інкорпоровала західноукраїнські землі, єврейське питання набуло нового звучання, адже тримільйонна громада євреїв відігравала помітну роль у суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої. Так було й на західноукраїнських землях, де євреї складали приблизно 10 % населення, а їхні партії намагалися віднайти оптимальні шляхи для інтегрування в Польську державу. Раніше суперечності між українцями та євреями виникали переважно на соціально-економічному ґрунті. Після березня 1923 року інтеграційний курс єврейських організацій ішов урозріз із інтересами українців, які відмовилися визнавати польську державну владу.

Хоча єврейські політики й не були прихильниками квієтизму, — до 1925 року вони апробували в парламенті стратегію опозиції (навесні того року вони, наприклад, оголосили вотум недовіри урядові Владислава Грабського⁹), проте не виявляли готовності підтримати вимоги українців. Діяльність єврейських партій розвивалася в руслі боротьби за втілення задекларованого в конституції 1921 року принципу громадянського рівноправ'я незалежно від віросповідання й походження, а українські діячі сприймали це як політику підтримки окупаційної влади.

7 Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за час революції. Відень, 1921. С. 28.

8 Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 98.

9 *Sprawy Narodowościowe*. 1933. № 1. S. 48.

Такі компоненти й визначили причини формування образу євреїв у ідеології та практиці українського націоналізму. Тут маємо враховувати два принципових моменти. По-перше, цей націоналізм не був монолітним: у ньому було дві течії — демократична та радикальна¹⁰, і вони нерідко були прихильниками різних стратегій у стосунках із євреями і, зрозуміло, з поляками. Другий принциповий аспект: єврейське питання украй рідко відображали у програмах чи інших документах українських партій. Щодо цього кореспондент часопису «Nowy Dziennik» Лібер Крумгольц улітку 1934 року стверджував:

Ставлення української суспільности до єврейського питання було дотепер оповите серпанком імлістих упереджень і недомовлень. Поза спорадичними виступами на сторінках української преси на тему єврейського питання — в деяких випадках тенденційними й однобічними, не було жадної плятформи, на якій українське суспільство могло б спокійно й речево проаналізувати та обговорити своє ставлення до єврейського питання¹¹.

Про те, що це питання варто розробити детальніше, у різний час говорили й українці. Наприклад, Микола Сціборський у 1927 році стверджував, що «меншостева політика», яку в загальних рисах було відображено у програмах українських партій, єврейське питання висвітлювала лише поверхово¹². Ситуація принципово не змінилася й через десятиліття. «Жидівське питання не може бути у нас екзотикою, — писав у 1936 році один із представників Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), — і над його можливою корисною розв'язкою повинні працювати заздалегідь наші провідні політичні уми»¹³.

Ситуація із замовчуванням єврейського питання по суті не змінилася й надалі. Протягом двадцятиліття між двома світовими війнами світло на різні елементи трактування єврейської проблеми та шляхів її розв'язання кидають промови та публіцистика українських провідних політиків. Цю групу джерел доповнюють статті у пресі соціально активної частини «пересічних» українців. Тут ідеться переважно про осмислення досвіду та перспектив стосунків між двома націями; натомість інша складова єврейського питання в українському націоналізмі —

10 *Зайцев О.* Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920–1930-і рр.) // Сучасність. 1994. № 2. С. 70.

11 *Крумгольц Л.* Єврейське питання в світлі української політичної opinio. Інтерв'ю «Нового Дзенніка» з провідниками українських політичних угруповань // Діялоги. 1988. Ч. 19–20. С. 237.

12 *В'ятрович В.* Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів, 2006. С. 115.

13 *Діло.* 1936. 23 січня. С. 2.

результат безпосередньої діяльності партій, кооперативів та інших інституцій, які виступали суб'єктами міжнаціональної взаємодії.

Першочерговий чинник, що визначав критерії ставлення представників і демократичної, і радикальної течій українського націоналізму до будь-якої з націй, — позиція в питанні відродження української національної держави. Відтак націоналісти очікували, що формування проукраїнської позиції євреїв означатиме передусім їхню відмову від підтримки поляків. Настрої українців початку 1920-х років яскраво відобразив дописувач газети «Діло»:

довгі роки українська публіцистика не залишувала нагоди, щоби тільки заглушити, задавити й розвіяти почуття кривди, яке збереглося в душі української маси від непам'ятних часів. Український політичний провід з найбільшою симпатією, з глибоким співчуттям стрінув жидівські змагання до національної кристалізації. Жидівському лихвареві Мошкови, польонізаторові та русифікаторові, протиставлено тип нового жида, людину національного ренесансу¹⁴.

Процес політичної емансипації євреїв (їхня політична мобілізація, криза асиміляції наприкінці ХІХ—на початку ХХ століття тощо) супроводжувався спробами захистити інтереси нації в поліетнічній Польській Республіці. Позиція, що її займали євреї в умовах перманентного українсько-польського протистояння, стала безпосереднім імпульсом до формування образу представників цієї меншини в українському націоналізмі. Така тенденція оприявилася, здається, у 1922 році, коли євреї, всупереч позиції українців Галичини, взяли участь у виборах до сейму і сенату Польщі. Відтоді українці гостро критикували політичний курс євреїв, який часто оцінювали як політику «святого егоїзму»¹⁵.

Негативна оцінка інтеграційного курсу євреїв, а також формування параметрів взаємин двох націй переважно у Східній Галичині вплинули на конструювання позиції українських націоналістів щодо євреїв протягом 1920-х років і пізніше: 1924–1926 років. У той час відбулася «штайгеріяда»: чільні діячі найвпливовішої у краї Сіоністської партії зробили все можливе, щоби продемонструвати політичну лояльність до Польщі¹⁶. Невдовзі, влітку 1925 року, представники єврейської парламентської фракції уклали «угоду» з польським урядом, за

14 *Діло*. 1922. 12 вересня. С. 1.

15 *Діло*. 1922. 10 червня. С. 1.

16 Детальніше див.: Гон М. Справа С. Штайгера в контексті українсько-єврейських взаємин у Галичині (середина 1920-х рр.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 21–22 серпня 1995 р. К., 1996. С. 38–44.

якою зобов'язалися підтримувати інтереси Польщі¹⁷. Завершальним акордом, який розвів українців та євреїв по різні боки політичних барикад, стала надзвичайно гостра полеміка, що виникла як реакція двох націй на вбивство Симона Петлюри.

У цей час і аж до початку 1930-х років політичні сили, які поступово приймали ідеологію інтегрального націоналізму, суттєвого впливу на українсько-єврейські взаємини не справляли. Організації на зразок Української партії національної роботи були маловпливовими, а Українська військова організація, як, зрештою, й інші політичні структури, зосереджувала увагу не на євреях, а на поляках. Через кілька років після втрати національної держави саме поляки, оселяючись на західно-українських землях, ставали для місцевого населення символами кривди й системи дискримінації. Лише згодом, від початку 1930-х років, проблему «євреї і український націоналізм» визначили Організація українських націоналістів, згодом — Фронт національної єдності та менш впливові організації на зразок Українського національного козачого руху.

Тим часом найактивніше позицію українців щодо євреїв у другій половині 1920-х років формувало Українське національно-демократичне об'єднання. Його програма не торкалася єврейського питання. Щоправда, у її проєкті було визначено: «З огляду на велику вагу міст для розвитку української нації, УНДО змагає до скріплення в них українського елементу, щоби міста стали справжніми осередками української культури і українського економічного життя»¹⁸. Це означало, що організатори Об'єднання готові почати конкурувати з поляками та євреями, щоб посилити позиції українців у модерних епіцентрах розвитку політичної думки, економіки й культури.

Як свідчить партійна преса УНДО, основне питання, яке привертало увагу українців у середині 1920-х років, — запобігти спробам лідерів Сіоністської партії Галичини досягти консенсусу з урядом. «Не підлягає сумніву, — писали в газеті «Діло» навесні 1925 року, — ...що жиди вже не тайно, але явно й маніфестаційно переймають на себе польську “культурну місію” на українській і білоруській національній території»¹⁹. У той час бажання частини єврейських політиків досягти консенсусу з владою трактували так: «...з нинішніх “малопольських” сіоністів знову вилізли ославлені шляхетські “Мошки”»²⁰.

Укладення польсько-єврейської «угоди» (4 липня 1925 року) шокувало українську громадськість. Її представники в сеймі оцінили дії

17 *Редліх Ш.* Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси // *Сучасність.* 1992. № 8. С. 78.

18 *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* Ф. 6. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 553в.

19 *Діло.* 1925. 16 травня. С. 1.

20 *Діло.* 1925. 5 червня. С. 1.

єврейських політиків як такі, що не відповідають критеріям захисту інтересів нації, ворожі до українців²¹.

Критика польсько-єврейської «угоди» лунала з усіх боків. Наприклад, Дмитро Левицький на Народному з'їзді УНДО заявив: «Як до цього ця партія (сіоністів. — М. Г.) не змінить цілковито своєї політики, так довго ми вважаємо Жидів нашими політичними противниками»²². Газета «Свобода» у той час писала: «Наш народ мусить собі ту угоду зятимити добре та закопати спомин про неї глибоко в душу. Вона сталася тоді, коли на нас пустили всю найтяжку зброю. До того походу на нас пристали і Жиди»²³.

Така реакція на ситуативний польсько-єврейський консенсус («угода» зазнала краху через кілька місяців після укладення) стала свідченням того, що ставлення українського націоналізму до євреїв у першій половині 1920-х років формувалося здебільшого як результат «процесу протидії», тобто ініціативи/дії однієї з націй, що суперечили інтересам іншої, викликали відповідну реакцію з іншого боку. Отже, маючи захисний характер, український націоналізм у той час практикував політику не наступу, превентивних дій, а радше навпаки — формував ставлення до євреїв залежно від їхніх дій у питаннях, які безпосередньо чи опосередковано стосувалися інтересів української нації. «Угода», що її сприйняли як єврейську підтримку політики польської великодержавності²⁴, стала причиною появи нової тенденції у взаєминах двох націй: приблизно від початку другої половини 1920-х років відбулося поступове формування наступального характеру українського націоналізму в ставленні до євреїв. Він був і далі захисний, але з часом почав застосовувати стратегію превентивних ініціатив. Своєрідним провісником початку цієї еволюції, відображеної на шпальтах українських громадсько-політичних видань, може бути опублікована в «Ділі» репліка: «Східно-галицькі Жиди є “нашими” жидами. Досі ми їм дуже багато вибачали, але відтепер пильно будемо дивитися на пальці»²⁵.

Нові тенденції у ставленні представників українського націоналізму до євреїв чітко означилися в 1930-х роках. На це були різні причини. Передусім — остаточний розкол націоналізму, виокремлення у ньому радикальної течії. Важливу роль зіграла, зрозуміло, реакція західних українців на Голодомор 1932–1933 років: пошуки відповідей на питання про його організаторів і виконавців. Далися також ознаки зміни в суспільно-політичному житті Європи — прихід до влади Гітлера, який

21 *Діло*. 1925. 5 липня. С. 4.

22 *Діло*. 1926. 7 грудня. С. 2.

23 *Свобода*. 1925. 12 липня. С. 2.

24 *Діло*. 1925. 7 липня. С. 2.

25 *Діло*. 1925. 18 червня. С. 1.

висловився за відродження української держави, а також тогочасна світова економічна криза.

Рубіконом еволюції у формуванні позиції українського націоналізму щодо євреїв став, імовірно, 1933 рік. У той час у Східній Галичині відбулися кілька виступів проти євреїв²⁶. Міністерство внутрішніх справ Польщі з цього приводу стверджувало: «Антиєврейський рух серед українських націоналістичних елементів набрав протягом останніх місяців грубих форм. Руйнування майна євреїв, що мешкають у селах Східної Галичини, стало досить поширеним явищем...»²⁷

Відтепер безпосереднім суб'єктом, який впливав на формування політики щодо євреїв, стала Організація українських націоналістів (ОУН), а згодом і інші праворадикальні сили. Жодна з них не вбачала у цій національній меншині свого основного супротивника. Таким ворогом, безперечно, вважали ті держави, які розчленували Україну. Наприклад, у редакційній статті першого числа «Українського націоналіста», що був речником ідеології ОУН, було визначено шляхи і засоби, «як треба боротися з ляхами, москалями і прочими наїздниками...». При цьому до основних, як стверджував часопис, історичних ворогів було віднесено Москву та Варшаву²⁸. Євреїв партії правого крила українського національного табору зазвичай вважали силою, що зіграла роль у поразці українських визвольних змагань. Це перший і, безперечно, найважливіший критерій, за яким ОУН та інші інтегральні націоналісти, та зрештою й інші українські партії, визначали своє ставлення до цієї меншини.

Уявлення про євреїв як про ворога української державности стало стрижнем мислення праворадикальних сил. Інше її важливе положення — звинувачення євреїв у симпатіях до комуністичної ідеології. На тлі трагедії Голодомору такі докори постійно лунали в середовищі не тільки правих, а й центристських сил. Українські діячі були переконані, що євреїв багато у радянському партійному та державному керівництві, — а на нього українська суспільно-політична думка й поклала відповідальність за трагедію 1932–1933 років.

Відтак ОУН та інші праворадикальні організації, скажімо Фронт національної єдності (ФНЄ), навіть не розглядали питання про налагодження політичного партнерства з євреями. Дмитро Донцов, один із чоловічих ідеологів українського інтегрального націоналізму, остаточно спростував саме припущення про імовірність українсько-єврейської співпраці²⁹.

26 *Державний архів Рівненської області* (далі — ДАРО). Ф. 86. Оп. 2. Спр. 619. Арк. 2.

27 *Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1934 r.* Warszawa, 1934. S. 10.

28 *Український націоналіст*. 1933. Ч. I. С. 1, 4.

29 *Клейнер І. Уроки втрачених можливостей // Сучасність*. 1992. № 8. С. 74.

Іншою була позиція українських національно-демократичних сил. Їхні лідери усвідомлювали, що рівень і масштаб дискримінації євреїв у Польщі не можна було навіть порівнювати зі становищем інших національних меншин, а тому «...жидам залежить на співпраці, а бодай перемир'ї з нами, як з народом, що належить до автохтонного, політично скристалізованого елементу в державі»³⁰. У червні 1937 року частина лібералів чи не вперше після кризи взаємин українців і євреїв 1932–1933 років виявила готовність до політичного партнерства з ними³¹.

Та все ж під час реалізації політики «нормалізації» УНДО та інші партії, які підтримали цей курс (наприклад, Волинське українське об'єднання), не розглядали питання про залучення євреїв до пошуку польсько-українського консенсусу. Це, імовірно, можна пояснити тим, що в 1930-х роках взаємної упередженості не змогли подолати обидві сторони. А ті речники українського ліберального націоналізму, які говорили про можливу політичну співпрацю з євреями, суттєво не впливали на позицію центристських сил. Аналогічна ситуація була й у середовищі євреїв: за політичне партнерство з українцями висловлювалися лише найдалекоглядніші політики.

Окрім реакції західних українців на Голодомор і трагедію радянської України 1930-х років загалом, основною перешкодою на шляху налагодження співпраці між двома дискримінованими у Польщі національними меншинами виявилася та обставина, що частина українських політичних сил орієнтувалася на Німеччину.

У політичній культурі того часу звичайною була ситуація, коли партійні угруповання керувалися винятково власними інтересами, не враховуючи потреб інших народів; це призвело до того, що представники українського націоналізму знехтували критеріями, що ними керувалися євреї. Тоді, коли Гітлер проголосив намір повалити комуністичну владу в СРСР і сприяти відродженню української держави (квітень 1933 року)³², євреї Західної України вже добре усвідомлювали масштаби небезпеки, яку крила ідеологія націонал-соціалізму. Тим часом ОУН шукала порозуміння з Німеччиною, а представники Українського національного козачого руху відкрито заявляли про те, що контакти і співпраця з Берліном виникли завдяки схожості ідеології «козаків» із фашизмом і навіть націонал-соціалізмом³³. Частина мешканців Західної України поступово схилилася до антидемократичних ідеалів. «Скільки ж усяких Муссолінят і Гітлеренят наплоди-

30 *Діло*. 1937. 24 червня. С. 2.

31 *Там само*.

32 *Діло*. 1933. 2 квітня. С. 3.

33 *ДАРО*. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 2204. Арк. 65.

лось у нас під впливом лектури Донцова!..» — бідкалися у другій половині 1930-х років його політичні опоненти³⁴.

Шлях власних інтересів торували й національні демократи. Дехто з них вважав, що «в Німеччині масове винищення, чи хоч би вивласнювання жидів не є мислиме...»³⁵. Інші стверджували: «Взоровати своє становище до чужих держав і народів на становищі наших найближчих сусідів і співмешканців-поляків... та жидів, які мають свої власні журби та порахунки, — значить зректися самостійної національної політики, якщо несвідомо, то підсвідомо підлягти чужим впливам»³⁶. Відтак в українському націоналізмі 1930-х років виокремився пронимецький вектор, а це йшло врозріз із інтересами євреїв, які небезпідставно вважали Берлін уособленням зла.

З огляду на те, що частина українських партій орієнтувалася на Німеччину, актуальною стає дилема (не)прийняття ідеології расизму й антисемітизму в українському націоналізмі. Щодо цього питання в сучасній українській історіографії є дві позиції. Перша і найпоширеніша: расизм, який поміж іншого визначав різницю між нацизмом та фашизмом, не знайшов прихильників серед українських політичних сил. Мартен Феллер зауважував:

...українські націоналісти у своїх програмних документах ставлення до представників інших народів... визначали не расовими мотивами, а ставленням цих народів до національних змагань українців... Расистських обґрунтувань боротьби з єврейством їхні політики, як правило, не висували³⁷.

Прихильники іншої позиції (наприклад, Жанна Ковба) вважають, що «питання про євреїв як спільноту винесено в ОУН лише в передчасі війни...»³⁸. Олександр Зайцев, аналізуючи політичні орієнтири правих політичних сил у 1930-х роках, стверджував: «Союз із нацистами сприяв проникненню в ідеологію ОУН елементів расизму і антисемітизму»³⁹.

34 *Левинський В.* Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Дмитра Донцова. Львів, 1936. С. 28.

35 *Новий час.* 1935. 24 липня. С. 2.

36 *Діло.* 1938. 14 серпня. С. 2.

37 *Феллер М.* Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. Дрогобич, 1998. С. 88.

38 *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». К., 1998. С. 108.

39 *Зайцев О.* Український націоналізм і фашизм (1920–30-ті роки) // Українські варіанти. 1998. № 1. С. 106.

Елементи расизму в українському націоналізмі констатували і Тарас Курило та Іван Химка. Проаналізувавши періодичні видання ОУН, вони визначили, що в 1938 році Володимир Мартинець — один із лідерів цієї організації — вніс расовий компонент у полеміку з єврейського питання, що час від часу виникала на їхніх шпальтах. Опублікована в Парижі 1937 року праця Мартинця, на думку канадських науковців, «засвідчує значний вплив антисемітського та расового дискурсу націонал-соціалістичної Німеччини на ідеологію ОУН. Це можна простежити і в інших оунівських документах та статтях того періоду»⁴⁰.

Симптоми прони́мецької орієнтації можна побачити не тільки в ідеології ОУН та інших організацій-прихильниць інтегрального націоналізму, а й у поглядах частини демократичних сил. Однак вони дистанціювалися від тих методів дискримінації й переслідування євреїв, які застосовували в нацистській Німеччині. Політичні настрої та свідомість представників демократичної течії українського націоналізму не було піддано антисемітській корозії — те саме можемо сказати про громадськість багатьох країн Європи в 1930-х роках. Значну роль у встановленні такого статус-кво відіграла позиція авторитетного в Західній Україні УНДО. Його промотори прилюдно декларували: «Ми далекі від гітлерівських метод поборювання жидів...»⁴¹

Міркуючи про радикальне ставлення представників українського націоналізму до євреїв, варто зосередити увагу на діяльності ОУН, що, безперечно, суттєво загострила українсько-єврейські взаємини в 1930-х роках. Зробити це необхідно тому, що не можна однозначно стверджувати, що настрої членів ОУН не були антиєврейськими (особливо якщо йдеться про другу половину десятиліття). Таке уявлення не враховує всіх нюансів і тенденцій, що панували в середовищі членів ОУН. Ось щонайменше три аргументи на користь припущення, що серед членів організації траплялися антиєврейські настрої. По-перше, в ОУН сформувалися поміркований та радикальний табори. Прибічники першого вважали, що першочергове завдання — розбити комуністичні сили легальними засобами. Натомість оунівці-радикали покладалися на силові методи боротьби⁴². По-друге, правомірно припустити, що рядові члени ОУН не завжди дотримувалися настанов її провуду. По-третє, певне світло на ставлення ОУН до євреїв кидають міркування її членів, наприклад: «У відношенні до

40 *Курило Т., Химка І.* Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича // *Україна Модерна*. 2008. Ч. 13. С. 258.

41 *Діло*. 1936. 23 січня. С. 2.

42 *Державний архів Волинської області* (далі — ДАВО). Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 515. Арк. 23; *Archiwum Akt Nowych* (далі — ААН). Zespół Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni. Sygn. 5294. S. 105.

жидів, — стверджував у 1942 році М. Гомін, — була в нас виразно проведена зобов'язуюча засада ще далеко перед війною, що ми ставимося до них крайньо негативно, але не беремо участі в жодних погромах»⁴³. Проте, додає він, «все ж таки були деякі випадки, що політично не вироблені українські елементи дали себе втягнути до участі у погромницькій акції»⁴⁴.

У той же час речники українського інтегрального націоналізму, як і представники центристських сил, зазвичай демонстрували повагу до сіонізму. Це, вочевидь, можна пояснити двома причинами. Передусім тим, що мета сіонізму — створення національної держави — була аналогічна тій, яку сповідували українські націоналісти. Окрім того, приблизно з кінця 1920-х років з'явився новий аргумент на користь сіонізму: за умови його розвитку можна було би досягнути зменшення кількості євреїв на українських землях. Частина українського політикуму поступово прийняла ідею еміграціонізму як шлях до вирішення єврейського питання. Наприклад, на сторінках часопису «Розбудова нації» у той час з'являлися міркування про те, що якби євреї побудували власну державу в Палестині, це сприяло би тому, щоб у них із українцями встановилися хороші стосунки («Тоді ми могли б жити з жидами в такій самій приязні й добрих відносинах, як будемо жити з єгиптянами чи арабами, могли б обмінюватися товарами й товарами, цікавитись собою і бажати собі взаємного добра»)⁴⁵.

Ідею еміграціонізму українські націоналісти запозичили, здається, у поляків. У той же час, із великою долею ймовірності, лідери націоналістів не оминали увагою антиєврейських стратегій деяких політичних сил у Другій Речі Посполитій, які виступали за те, щоби стимулювати еміграцію євреїв із країни. У часописі ФНЄ «Українські вісти» твердилося:

...Жиди, виперті з корінної Польщі будуть шукати пристановища в першу чергу на тих землях в Польщі, де нема безпосереднього тиснення упривілейованого польського населення: на етнографічних українсько-білоруських землях. Так вже є і так буде. А тим часом і в нас вже забагато жидів...⁴⁶

Прихильниками еміграційного варіанта вирішення єврейського питання були не тільки інтегральні націоналісти. Ось як 1936 року на цю тему міркував партійний орган УНДО:

43 ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 124.

44 Там само.

45 В'ятрович В. Назв. праця. С. 37.

46 Українські вісти. 1937. 20 січня. С. 2.

Гадаємо, щире і прихильне становище до їх (євреїв. — *М. Г.*) національного ідеалу, яким є ідеал національної держави у Палестині, повинно знаходити у них розуміння і бути платформою не суперечок, а злагоди конфліктів. Найкращою (єдиною) платформою порозуміння між народами є завжди спільнота інтересів: масова еміграція жидів до Палестини і створення у Палестині жидівської національної держави лежить однаково в інтересі жидів, як і українців — без огляду на те, у чому той інтерес полягає⁴⁷.

Отже, у другій половині 1930-х років сіонізм в очах українців був не тільки молодим, перспективним національним рухом. Вони вбачали в ньому «платформу для реальної розв'язки жидівського питання в галуті (країнах розпорошення. — *М. Г.*)...»⁴⁸, доктрину, яка в разі реалізації «...забере надмір жидівської людності з переповнених містечок, що, напевно, вийшло б на користь і українському, і жидівському населенню»⁴⁹.

Ще одна площина, у якій формувалося ставлення двох течій українського націоналізму до євреїв, — економічна. На тлі кризи 1929–1933 років на західноукраїнських землях запанувала ситуація, яка, за висловом відомого діяча УНДО Степана Барана, перетворила економіку в найважливіший фактор українсько-єврейських відносин⁵⁰. Причина цього і в боротьбі за виживання в умовах світової економічної кризи, і у прагненні українців до соціального структурування.

Це бажання, безперечно, закономірне. Українці хотіли оволодіти «міськими» професіями, бо в цьому бачили один із оптимальних шляхів подолати кардинальну проблему села — мало- і безземелля. На першому конгресі ФНЄ (20 листопада 1936 року) Дмитро Паліїв стверджував: «Тепер українці змагають до всестороннього господарського розвитку і тому мусять випирати жидів з їхніх досі монопольних становищ у промислі й торгівлі»⁵¹. Чимало політиків висловлювалися схоже. Навіть речники поміркованого УНДО відкрито заявляли про необхідність економічної боротьби з євреями, яку, за їхніми настановами, треба було здійснювати методами чесної конкуренції⁵².

Помітна роль в українсько-єврейському економічному суперництві належала кооперативам. Вони доповнили палітру ідейних компонентів, що визначали ставлення українського націоналізму до євреїв. До того ж українські партії зазвичай боролися за вплив на кооперативи, що

47 *Діло*. 1936. 19 вересня. С. 2.

48 *Новий час*. 1935. 6 вересня. С. 7.

49 *Новий час*. 1936. 18 серпня. С. 3.

50 *Діло*. 1936. 23 січня. С. 2.

51 *Перемога. Ідеологічний журнал ФНЄ*. 1936. № 3. С. 32.

52 *Діло*. 1937. 24 червня. С. 2.

стали помітним суб'єктом міжнаціональних суперечок (зокрема з поляками). У цьому контексті гасло, яким керувалася ОУН, дуже показове: «кооперація або євреї»⁵³.

Епіцентром економічної конкуренції стало місто. Галицькі сіоністи 1933 року твердили:

Українські націоналісти ведуть політику урбанізації, прямують до опанування українським елементом щораз більшої кількості економічних позицій по містах і тим способом випихають жидів...⁵⁴

Аналогічні процеси відбувалися почасти й на селі. «Останнім часом українська політика щодо євреїв, зокрема, в економічній царині, — писав 1936 року сіоністський часопис «*Chwila*», — пішла шляхом неприхованого і чітко окресленого витіснення євреїв із сіл»⁵⁵. Подекуди з цією метою в селах, на відміну від міст, використовували силові методи. Так було, наприклад, улітку 1936 року на Волині, коли після організованих ОУН підпалів понад 100 єврейських родин із містечка Костошів, сіл Деражне, Берестовець, Ставок, Диксин опинилися просто неба⁵⁶.

Під час дослідження подій літа 1936 року, а також згаданих антиєврейських виступів 1933 року в Галичині постає питання про методи, які українські націоналісти використовували у протистояннях із євреями. Відповідь необхідно формулювати, враховуючи різницю між українськими ліберально-демократичними силами та інтегральними націоналістами, а також пам'ятаючи, що націоналістичні організації основний вектор політичного насильства спрямовували проти лояльних до чужої держави українців та поляків. Це можна підтвердити тим, що на теренах Галичини й Волині до початку Другої світової війни члени ОУН здійснили 63 збройних напади. Серед жертв — 36 українців і 25 поляків⁵⁷.

Жертвами окремих актів політичного насильства ставали і євреї. Серед убитих членами ОУН у 1934 році — І. Фіш, якого застрелили в селі Полиці Сарненського повіту за підозрою в комуністичній діяльності⁵⁸. 23 квітня наступного року під час спроби здобути кошти для поповнення скарбниці організації її члени вбили С. Тейхберг у Рогатинському

53 *Державний архів Івано-Франківської області* (далі — ДАІФО). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1283. Арк. 169.

54 *Діло*. 1933. 30 січня. С. 2.

55 *Chwila*. 1936. 6 lutego. S. 8.

56 *Нова доба*. 1936. 9 серпня. С. 4; 1936. 16 серпня. С. 1.

57 *Motyl A. Ukrainian Nationalist Political Violence in Inter-War Poland, 1921–1939 // East European Quarterly*. 1985. Vol. XIX. № 1. P. 50.

58 *ДАРО*. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 97. Арк. 167.

повіті⁵⁹. 3 січня 1939 року загинув мешканець Стрия С. Фіндер. Це була помста за свідчення в судовому процесі проти місцевих учасників демонстрації української молоді⁶⁰.

Отже, політичне насильство доповнює спектр методів, що їх праворадикали використовували в часи розгортання українсько-єврейського конфлікту. Серед цих методів — перманентний і, вочевидь, надзвичайно потужний психологічний тиск, нагнітання атмосфери соціальної обструкції, а подекуди й антиєврейських настроїв загалом (це припущення підтверджують окремі інформації поліції, як, наприклад, 1936 року з Тернополя⁶¹). Не обійшлося й без випадків безпосереднього фізичного терору. Їх у Західній Україні, згідно з даними Бюро інспекції при Генеральному інспектораті Збройних сил Польщі, 1936 року відбулося 38; у 1937 році — 33⁶². Спираючись на факти, можна стверджувати: типовою межею радикалізму ОУН та інших партій правого крила у ставленні до євреїв слід вважати нищення власності (підпали). Промовистий аргумент на користь такого міркування — кількість випадків, коли члени ОУН руйнували та знищували власність євреїв: у тих-таки 1936–1937 роках їх зафіксовано 416 *⁶³. Загальну ж атмосферу українсько-єврейської взаємодії тих років у газеті «Діло» було визначено так:

На етнографічним терені Галичини не було ніколи масових антижидівських погромів і не було теж ніколи української зорганізованої виразно протижидівської стихії. Були справді в деяких місцевостях спорадичні випадки протижидівських виступів поодиноких одиниць, найчастіше у формі биття шиб...⁶⁴

Ліберальні представники українського націоналізму гостро засуджували будь-які антиєврейські випадки. Їхні партійні видання не шкодували критичних слів на адресу організаторів акцій, у яких було застосовано силу. Наприклад, щодо ексцесів у Маняві (29 червня 1936 року)⁶⁵ часопис «Новий час» писав: «Ні, такими методами з жидами ми — українці, боротися не можемо. Такі методи боротьби дуже

59 ДАІФО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1822. Арк. 123; Ф. 68. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 73.

60 ДАІФО. Ф. 68. Оп. 2. Спр. 518. Арк. 145.

61 ДАВО. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 533. Арк. 14.

62 *Российский государственный военный архив*. Ф. 464 к. Оп. 1. Ед. хр. 2601. Л. 16.

* Статистичні дані про антиєврейські акції ОУН у 1936–1937 роках надав мені рівненський дослідник Петро Долганов, за що висловлюю йому щирю подяку.

63 Там само.

64 *Діло*. 1937. 3 липня. С. 3–4.

65 AAN. Zespół Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Departament Polityczno-Ekonomiczny. Wydział Wschodni. Sygn. 5295. S. 267.

двосічний меч. Свідоме цього українське зорганізоване громадянство, свідоме цього українське селянство...»⁶⁶

Подібні заяви свідчать про те, що існували різні методи конкуренції націоналістів із євреями. Але нерідко найбільшого резонансу набувала діяльність тих організацій, які використовували силу, чинили грубий психологічний тиск на євреїв.

Отже, протягом перших років після краху Австро-Угорської та Російської імперій український націоналізм еволюціонував, адже відбулася зміна його статусу. За недовгого існування ЗУНР він був ліберальним та етноплюральним. Ці якості українського державного націоналізму поєдналися з елементами створення преференційного режиму титульної нації, та це, враховуючи тривалий попередній період бездержавності українців, цілком природно.

Образ єврея в українському націоналізмі був ідеологічним відбитком настроїв національної меншини, що на неї українці перетворилися після падіння ЗУНР. Ставлення до євреїв сформувалося як реакція на їхній політичний курс у нових суспільно-політичних реаліях: втрати державності та дискримінації українців у Польщі. Український націоналізм спочатку був захисним, але відносно швидко набув якостей наступального та превентивного. Таке перетворення відбивало громадсько-політичну реакцію на інтеграційний курс євреїв та їхню політичну лояльність до Другої Речі Посполитої.

Ставлення до євреїв змінилося в 1930-х роках, зокрема, під впливом повідомлень про Голодомор. У той же час на тлі Великої депресії остаточно викристалізувалася ідея про необхідність соціального структурування українського суспільства, відтак націоналістичні організації почали вважати, що позиції євреїв у економіці краю перешкоджають реалізації цього завдання. Частина партійних видань у 1930-х роках віддзеркалила тенденцію до посилення антисемітизму в Європі. Межу між демократичною та радикальною течіями українського націоналізму усталили відмінні методи, що їх застосовували в конкуренції/боротьбі з євреями.

Maksym GON

Ukrainian Nationalism and the Jews (1918–1939)

After researching an impressive number of archival materials and articles from Ukrainian periodical publications covering the period 1918–1939, the author has succeed in singling out two stages in the functioning of nationalism in the Western

66 *Новий час*. 1936. 11 липня. С. 1.

Ukrainian lands and the changes in the attitudes of Ukrainian political party forces toward the Jewish question. During the first, "state," stage, the leadership of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) sought, on the legislative level, to consolidate the principle of equality for citizens of all nationalities and confessions by granting them, in particular, the right to government representation. In fact, the titular nation was granted preferences, at the expense of minorities, in several spheres of social life, e.g., in trade. During the second stage, nationalism acquired a self-protective and later (in the integral version) a preventive character. In view of the fact that Jewish activists, demonstrating loyalty to the Polish government, did not support the Ukrainians' aspirations to restore their national state, the majority of Ukrainian nationalist politicians were harshly critical of the Jews' position and created a negative image of this minority in political essays. Under the impact of fascist ideas and events taking place outside the Western Ukrainian lands (particularly the Holodomor of 1932–33) some nationalist groups, especially the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) formulated a radical stance toward the Jews, which included intense psychological pressure and, occasionally, physical violence.